

Ioannes Maximowicz. Dictionarium Latino-Slavonum. 1724
// Праці Греко-католицької Богословської академії у Львові. A-Philosophia. Український католицький університет ім. св. Климента папи.— Рим, 1991.— Т. 85, ч. 1.— 995 с.

Професор Олекса Горбач видав у Римі словник українця Івана Максимовича "Dictionarium Latino-Slavonum". Це видання — факсимільна копія рукопису словника, підготовленого І. Максимовичем у 1718—1724 рр. Публікація включає передмову О. Горбача німецькою мовою і факсимільне відтворення рукопису: присвяти імператриці Катерині, передмови та власне словника. Оригінал зберігається у Російській національній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі під номером Q. XVI, № 21.

"Лексикон латинсько-слов'янський" І. Максимовича цінний і як об'єкт наукових студій, і як історико-культурна пам'ятка. Бо є фактом наукового життя України XVIII ст., свідченням і наслідком її тривалої лексикографічної традиції, джерелом інформації про цілий ряд процесів — суспільних, історичних, лінгвістичних.

З цього погляду, надзвичайний інтерес становлять написані паралельно латинною та церковнослов'янською мовами присвята імператриці Катерині (с. 1—9) та передмова, на жаль, з втраченим закінченням (с. 1—42). У передмові І. Максимович пояснює мотиви, які спонукали його взятись за подвижницьку працю над словником (автор затратив на неї шість років життя, затьмарених хворобами й нестатками): "[...] Російський народ — народжений війною і для воєн, війнами виплеканий, що зброєю поширив на всі сторони світу свою імперію і зброєю ж зміцнив міць самодержавства (яскравіше за сонце відблиски безсмертної ратної слави російської зброї),— більше переймається війнами, ніж книгами, більше дбає про військовий вишкіл, аніж про шкільництво [...]" (с. 12). Отож, констатує І. Максимович, цей народ не має ще жодного видрукованого латинського словника, тоді як чи не всі культурні народи Європи мають таких видань подостатком.

Подиву гідне нині усвідомлення особистої відповідальності за стан національної науки та вражаюча заповзятливість у втіленні своїх намірів! І. Максимович був канцеляристом у Гетьманщині, пішов за І. Мазепою трагічного 1709 р. У 1715 р. з політичної еміграції повернувся в Україну, був депортований до Росії і, володіючи іноземними мовами, почав працювати у Московській синодальній друкарні перекладачем. Саме вихор мазепинства був вирішальним фактором у долі українського філолога, який, розчарувавшись у шаблі як гарантії свободи й розвитку нації, вирішив служити рідній землі знанням на немілій серцю чужині. Скільки ж тих парадоксів у нашій історії!..

На думку І. Максимовича, головні причини відсталости росіян у словникарстві — ідеологічна зашореність та брак джерел повноцінної бази наукових студій. Так, нарікаючи на нехіть “російського народу” до вивчення чужих мов, учений наголошує, що хоч сказане не стосується грецької і церковнослов'янської мов, а проте і тут відчувається цілковита байдужість до книг нецерковного змісту, а серед богословських видань гідними уваги вважається лише лектура, пов'язана з грецьким обрядом.

Латинські школи, засновані київським митрополитом Петром Могилою ще вісімдесят років тому в Києві, навіть у часи І. Максимовича користувалися польсько-латинськими і латинсько-польськими словничками. Тому “сини руські”, вважає учений, не можуть похвалитися твердим знанням рідної мови: книги, друковані у Малій Русі, містять багато непритаманних українському мисленню виразів, які утворені за польськими зразками, хоча й писані “слов'янською мовою”. На думку І. Максимовича, це закономірний наслідок особливостей розвитку філологічних студій в Україні: Петро Могила, закладаючи латинські школи, не мав до кого звернутися по допомогу, крім поляків; від тих перших учителів і пішов вимушений звичай, що закріпився як неписане правило — у школах вчили і навчилися макаронічної латини (латино-польського суржику).

Справедливу критику словників і підручників, виданих Слов'яно-латинською академією, яку заснував у Москві Петро І, доповнено аналізом слабких сторін тих праць. Викладання у згаданій школі зводилося до того, щоб учень міг назвати по-латині річ чи дію, знайти церковнослов'янський відповідник до латинського терміна, навчити відмінювати іменник та дієслово й узгоджувати між собою частини мови. Тож шкільництво цілком задовольняла примітивна граматика латинської мови. На тому ж рівні був укладений церковнослов'янсько-грецько-латинський словник (“Лексикон трезязичний” Ф. Полікарпова, Москва, 1704) — переробка рукописного словника Єпіфанія Славинецького. Адепти московських шкіл нездатні були ані вчитати латинської книжки, ані зрозуміти латинської мови у вищих класах. Те саме стосувалося і московських перекладачів святих та світських книг.

Отож, створення словника на фаховому рівні було гострою konieczністю. І цю прогалину заповнив І. Максимович. Не обмежуючись самим фактом здійснення задуму, лексикограф у передмові до “Лексикону” докладно описує методику праці й принципи побудови словника. Основою і зразком для нього послужив другий том (латинсько-польський) словника Гжегожа Кнапського (1564—1638) — найліпша в цій царині робота старої польської філології (у XVIII ст. — п'ять видань у Кракові).

Коли був створений Святий синод, І. Максимович вирішив запропонувати свою працю до друку. О. Горбач твердить, що рукопис, який зберігається у Санкт-Петербурзі, є чистовиком, виконаним з чернетки. На закиди критики (“Лексикон”, отже, був знаний і фахівцям), що І. Максимович лише опрацював відомі на той час джерела, переклав слов'янською мовою (idiomate Rutheno) працю Г. Кнапського з латини, він у кінці свого рукопису подав на сімдесяти чотирьох сторінках перелік понад п'яти тисяч латинських виразів, котрі ввів у словник з інших джерел, відповідники до них. І. Максимович указує на використані джерела. Серед інших він називає і латино-церковнослов'янський словник Дмитра Туптала (1651—1709), переробку “Поліглотти” А. Калепіна, — С. Горбач уточнює, що йдеться про латино-церковнослов'янський словник київських філологів Єпіфанія Славинецького (помер 1676 р.) та Арсенія Корецького (обидва — монахи чину св. Василя Великого Братського монастиря у Києві). З властивою

Йому прецизійністю О. Горбач подає у передмові всі відомі списки цього словника, що його авторство приписувано Д. Тупталові.

Публікатор підтверджує також слова І. Максимовича про синонімічне багатство "Лексикону": "Дійсно, словник Кнапського містить численні синоніми польського перекладу, але не менше, якщо не більше помітять вони [критики словника] слов'янсько-російських варіантів, які є наслідком моїх зусиль". До кожного латинського слова в словнику І. Максимовича дібрано насамперед церковнослов'янський відповідник (за словником Є. Славинецького), а вже потім подається український чи теж російський народнорозмовний вираз.

Латинська термінологія і способи її організації, як уже згадувалось, справді відображають словник Г. Кнапського. Проте за західним (польським) зразком український лексикограф подає не переклад латинських виразів, адекватних старим латинським (термінам класичної латині), а лише слов'янські вирази-відповідники латинського терміна з польсько-українського чи теж російського суспільного життя свого часу. Що особливо важливо для нас — поряд з грецизмами (річ для латини цілком природна, адже латинська культура майже паразитувала на грецькому досвіді), бачимо в "Лексиконі" і "варваризми" — вирази з середньовічної та нової, а також "польської" латини, які є латинізованими топонімами й новотворами. Для сучасного лексикографа, та й для історика чи культуролога, таке джерело — неоціненна знахідка.

У передмові О. Горбач докладно аналізує цікаві лексичні особливості "Лексикону", подає вичерпну характеристику запозичень (полонізмів, українізмів — північних і південних), русизмів у лексиці І. Максимовича (а стан його знання і відчуття мови можна вважати певною нормою того часу, зважаючи на походження і довголітні філологічні студії), а також аналізує мовні особливості на інших — мовотворчому і фонетичному — рівнях.

Так, у "Лексиконі" виразно виступають елементи чотирьох мов, з яких автор творив свої "слов'янські" синоніми: церковнослов'янської (т. зв. високої писемної слов'янської мови, яка у його словниковому запасі відповідала церковно-релігійним, філософським, абстрактним та філологічним термінам в Україні та Росії), української, російської і в меншій мірі — польської. О. Горбач зауважує, що український лексикограф у своєму словнику не уникає багатьох латинських і німецьких запозичень, які потрапили в українську мову за посередництвом польської. Це відрізняє його методику від методики праці Є. Славинецького, котрий робив спроби замінити їх церковнослов'янськими новотворами.

Польська лексика в словник І. Максимовича потрапляє в основному з тих джерел, які він використовував: зі словників Калепіна (переробка Є. Славинецького) та Г. Кнапського. Деякі полонізми могли потрапити і з української писемної мови XVII ст., у якій вони були нормою. В цьому плані "Лексикон" І. Максимовича репрезентує українську писемну мову Лівобережжя на зламі XVII—XVIII ст. У мові самого автора полонізмів немає — їх місце займають русизми (характерна ознака української писемної мови вужчої батьківщини І. Максимовича). Це тим більше зрозуміло, бо І. Максимович від 1715 р. жив і працював у Москві. Польські запозичення — це переважно ботанічна і мінералогічна термінологія, деякі вирази із суспільного та політичного життя. Багато польських запозичень І. Максимович пробує (часто неправильно) українізувати фонетично, проте інколи залишає польську орфографію.

Значним і глибоким, як уважає О. Горбач, є в І. Максимовича вплив російської мови: важко тепер встановити, наскільки окремі елементи словотвору і лексики, що можуть бути класифіковані як південноросійський діалект, були притаманні

материнському східнополіському діалекту І. Максимовича. Церковнослов'янськи, які нині ще побутують у російській мові, були звичним явищем української писемної мови XVII—XVIII ст. Проте російський вплив у даному разі не однорідний. Виразів, які засвідчують російські фонетичні чи морфологічні впливи, у словнику небагато (очевидно, автор уникав їх, як уникав і виразних особливостей української фонетики), проте набагато частіше трапляються русизми у словотворі та лексиці. Типово російськими є багато афіксів словотвору зменшувальних форм, а також ітеративних дієслів. Впливи російської мови відчутні тут у лексиці з адміністративної та судової, військової справ, торгівлі та ремесла тощо, це стосується і тих виразів, які були запозиченнями у самій російській мові.

Як і в окремих копіях словника Є. Славинецького, російська мова мала консервативний вплив на фонетично-орфографічний аспект словника І. Максимовича. Російський правопис і мова стали тими елементами, на основі яких лексикограф міг реконструювати церковнослов'янську орфографію, котра в сучасній їй українській мові канцелярії була деформованою внаслідок впливу української фонетики. Згаданий консерватизм, твердить О. Горбач, стосується насамперед вокалізму при розрізненні голосних *и—ы, и—ѣ, о—у/и, е—ю/ѣ* — ці букви І. Максимович уживає переважно за нормою церковнослов'янської орфографічної традиції, а не у відповідності до власної вимови, яка виявляється лише зрідка.

У деяких випадках І. Максимович неправильно зрозумів значення церковнослов'янських виразів: "ратай" є у нього відповідником латинських слів *bellator, dimicator* (напевно, за аналогією до "ратник"). Обидві мови — українську і церковнослов'янську — лексикограф розрізняє аж до нюансів. Проте не завжди І. Максимович послідовний: як і Є. Славинецький, він віддає у певних стилістичних площинах пріоритет церковнослов'янській мові й полишає у словнику для церковнослов'янців царину абстрактних виразів-категорій, які сам же інколи творить. Церковнослов'янські елементи повертаються у І. Максимовича на фонетико-морфологічний, лексичний та словотворчий рівень, на якому можна при потребі витворити "церковнослов'янський" вираз чи відтворити церковнослов'янський стиль.

Та найвиразніше у "Лексиконі" І. Максимовича, світського канцеляриста, виступає все ж український народнорозмовний елемент. Очевидні українські впливи у лексиці та словотворенні. У фонетиці можна простежити лиш ті принципи власного діалекту, які І. Максимович уживає як орфографічну норму. В аналогічній комбінації такі фонетичні й морфологічні діалектні особливості виступають, за твердженням О. Горбача, в другій половині XIX та в XX ст. у північно-східному українському мовному ареалі, у районі Конотопа-Ромна, і цей регіон може бути місцем народження українського лексикографа. Нарівні із синонімами, характерними для південно-західного регіону (зі словника Є. Славинецького, або ж П. Беринди, чи й з польських джерел), І. Максимович щедро вводить синоніми, які є характерними для північно-українських діалектів.

Ідіоматичні звороти у словнику І. Максимовича подано дуже ощадно; вони стосуються переважно риболовецької чи військової термінології: "показати фігу (кукиш)" — *digitem ostendere*; "проти рожна прати" — *contra stimulum calcitrare*.

Праця І. Максимовича має особливе значення для дослідження історії української мови: він демонструє лексику XVII—XVIII ст. північноукраїнського походження і дає нам змогу уточнити різноманітні діалектні вирази з-перед 250-ти років — для періоду, коли цей регіон ще не міг підпасти сильному впливу російської писемної мови, а також споріднених південноросійських діалектів. Словник І. Максимовича, отже, є одним з найраніших відомих джерел північно-

українського діалекту. Церковнослов'янсько-український словник П. Беринди відображає південноукраїнське лексичне багатство. Крім того, "Лексикон" І. Максимовича розкриває процес дифузії трьох різнорідних елементів: літературної церковнослов'янської, української канцелярської XVII—XVIII ст., а також російської норм. Цей процес, на переконання О. Горбача, полягав в усуненні на користь церковнослов'янської лексики польського й українського лексичного матеріалу, який особливо виділявся, а також в інтенсивному введенні російських розмовних елементів, що у XVIII ст. охопило Лівобережжю та Слобідську Україну і до кінця згаданого століття призвело до тотальної русифікації писемної мови цих українських регіонів.

Таким висновком закінчується передмова О. Горбача до публікованого словника І. Максимовича.

Я люблю такі словники. Проте вони навіюють смуток. Не тому, що доводять русифікацію Батурина і Глухова, і не тому, що опатні публікації, які прекрасно вписуються у розміри стелажа й тішать око академічним естетизмом оформлення, здійснюються у міфічних закутках планети славними філологами з ленінградських сховищ і, на відміну від наших, українських, їх навіть можна читати, хоч і друквані вони фототипічним способом з мікрофільмів рукописного словника XVIII ст. Може, той смуток від того, що міркування І. Максимовича про стан і рівень освіти у столітті XVIII дуже співзвучні розмислам мого покоління? Від того, що й нині ми вивчаємо латину за найдосконалішим словником Дворецького, єдиною і зрештою, цілком дрібничковою вадою котрого є його латино-"російськість"? А книги, друквані у Малій Русі, й нині рясніють виразами за богзна-чим зразком утвореними...

І все ж я люблю такі словники. Береш у руки книжку, читаєш передмову Івана Максимовича, читаєш передмову Олексі Горбача, і три століття втілюються у два покоління українських філологів. І зроджується переконання, що досить ступити крок... Але то вже публіцистика.

Мирослав ТРОФИМУК

Світи Тараса Шевченка: Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета /Редактори Лариса М. Л. Залеська-Онишкевич, Леонід Рудницький, Богдан Певний, Тарас Гунчак//Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 214. Філологічна секція; Бібліотека Прологу і Сучасності. Ч. 191. 4.— Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто; Львів, 1991.— 488 с.

Привертає увагу назва збірника статей — "Світи Тараса Шевченка". Не світ, а світи — їх багато. Бо Шевченко — це духовний макросвіт, безмірний, незглибимий... І щоб звідати Шевченкові духовні світи, об'єдналися шевченкознавці кількох континентів — Європи, Америки, Австралії та Азії. Відрадне і приємне явище в історії шевченкознавства. У наукових шевченкознавчих конференціях у Нью-Йорку, організаторами яких є Наукове товариство ім. Шевченка в Аме-